การอนุรักษ์ความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศสู่ความยั่งยืน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

Conservation of Rice Landraces Genetic Varieties on Geographical Ecosystem for Sustainability in Dansai District, Loei Province

ประภาศรี เติมสายทอง[1] และ สุวารีย์ ศรีปูณะ[2]
Prapasri Termsaithong[1] and Suwaree Sripoona[2]

บทคัดย่อ

งานวิจัยสำรวจความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมือง จัดหมวดหมู่ข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ วิเคราะห์ลักษณะและคุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นและเครือข่ายในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง หาแนวทางส่งเสริมการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองสู่ความยั่งยืน ของอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ใช้วิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ใช้วิธีวิเคราะห์เชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ เก็บข้อมูลจากปราชญ์ท้องถิ่น เกษตรกรผู้ปลูกข้าว ผู้นำชุมชน นักท่องเที่ยวและเยาวชน รวม 100 คน เครื่องมือที่ใช้วิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์และประเด็นการประชุมสนทนากลุ่ม แบบบันทึกการปฏิบัติการ แบบสอบถามความพึงพอใจ ผลการวิจัยพบว่า ข้าวพันธุ์พื้นเมืองในพื้นที่อำเภอด่านซ้าย เป็นข้าวไร่ 46 สายพันธุ์มากกว่าข้าวนา พันธุ์ข้าวไร่ที่นิยมปลูกมี 11 สายพันธุ์ ได้แก่ พันธุ์หางปลาไหล(ไร่) หางปลาไหลแดง หางปลาไหลขาว หอมเสงี่ยม พญาลืมแกง เล็บช้างดำ เล็บช้างแดง ข้าวเหนียวดำลืมผัว ข้าวเจ้าก่ำหอมหรือก่ำไร่ ข้าวซิวขาวเกลี้ยงหรือซิวขาวอ้าว ข้าวปลาจาด และข้าวนามี 2 สายพันธุ์ คือ พันธุ์อีเหลือง และหางปลาไหล(นา) พื้นที่ปลูกที่ได้ผลดีต้องสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางสูงกว่า 500 เมตร มีความลาดเอียงน้อย มีความชื้นสม่ำเสมอปานกลาง อุณหภูมิ 20-35 องศาเซลเซียส ใช้วิธีการปลูกและเก็บผลผลิตแบบผสมระหว่างภูมิปัญญาดั้งเดิมกับวิธีการและเทคโนโลยีสมัยใหม่ มีเครือข่ายข้าวพันธุ์พื้นเมือง 2 รูปแบบ คือ แบบระบบเครือญาติ และแบบทางการที่มีหน่วยงานสนับสนุนการเรียนรู้ การแปรรูปและการจำหน่าย ควรได้มีการส่งเสริมการใช้ประโยชน์จากข้าวพันธุ์พื้นเมืองเพื่อสุขภาพและถ่ายทอดคุณค่าสู่คนรุ่นใหม่และนักท่องเที่ยวต่อไป

คำสำคัญ: ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ความหลากหลาย การอนุรักษ์ ภูมินิเวศ

[1] สาขาอาหารและโภชนาการ คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย
[1] Deparment of Food and Nutrition, Faculty of Science and Technology, Loei Rajabhat University.
[2] สาขาวิชาสิ่งแวดล้อมศึกษา วิทยาลัยนวัตกรรมการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยลงกรณ์
[2] Environmental Education, Collage of Innovative Management, Valaya Alongkorn Rajabhat University.

Abstract

This research aims to survey, collect the local rice diversity and categorize the rice landraces genetic varieties on geographical ecosystem, and analyze the characteristics and local wisdom value and network in local rice on ecosystem, and investigate the guidelines for promoting local rice for sustainable of Dansai district, Loei province. The participatory action research was applied by quantitative and qualitative technique. Data were collected from local wisdom, rice farmers, community leaders, tourists and youths total 100 persons. The research tools were interview schedules, focus group discussion guides, record guides, questionnaire for satisfaction. The results stated that the local rice in Dansai district was the upland rice rather than paddy field rice. There were 46 varieties. The favorite rice was 11 upland varieties such as Hangplalairai, Hangplalaidang, Homsa-gniem, Prayaluemkaeng, Lepchangdum, Lepchagdang, Lumphua black sticky rice, Kamhom or Kamrai paddy rice, Sewkaogrieng or Sewkao-ao and Plajad while there were 2 varieties of paddy field rice of E-laeung and Hangplalaina. The suitable plantation areas were 500 meters higher than middle sea level that had slight slope. The soil was the clay-loam to loam which was stable moderate moisture at 20-35 degrees Celsius of temperature. The directions of plantation and harvesting products signified the mixed methods between traditional local wisdom and modern technology. Besides, the local rice network had 2 patterns. They were kinship system and the formal pattern that was supported by many agencies on learning, transforming and purchasing aspects. The utilization of local rice landraces genetic varieties for health should be supported and transferred to the next generation and tourists.

Keywords: Local Varieties Rice, Biodiversity, Conservation

บทนำ

อำเภอด่านซ้าย ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัดเลย ห่างจากอำเภอเมืองเลย 82 กิโลเมตร แบ่งเขตการปกครองเป็น 10 ตำบล มีหมู่บ้าน 98 หมู่บ้าน มีองค์การบริหารส่วนตำบล 10 แห่ง และเทศบาลตำบล 1 แห่ง เป็นอำเภอที่เป็นชุมชนเก่าดั้งเดิมมีการตั้งถิ่นฐานเป็นเมืองมายาวนานกว่า 400 ปี ชุมชนกระจายอยู่ตามสภาพภูมินิเวศที่แตกต่างกัน ทั้งที่ราบลุ่มน้ำ ที่ราบเชิงเขา ที่สูงไหล่เขาและบนภูเขา โดยที่ตั้งทางกายภาพของอำเภอด่านซ้ายมีลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบแคบ ๆ อยู่กลางหุบเขาและมีลำน้ำหมันเป็นแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่านจากทิศใต้ไปสู่ทิศเหนือบรรจบกับแม่น้ำเหืองซึ่งเป็นเส้นพรมแดนกั้นไทยกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว(สุวารีย์, 2555) มีพื้นที่ปลูกข้าว ประมาณ 51,707 ไร่ แยกเป็นข้าวเหนียวนาปี 19,707 ไร่ ข้าวเจ้านาปี 160 ไร่ ข้าวเหนียวข้าวไร่ 31,840 ไร่(สำนักงานเกษตรจังหวัดเลย, 2557) พื้นที่เป็นภูเขาประมาณร้อยละ 80 ซึ่งเหมาะที่จะปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง เพราะทนสภาพแวดล้อมโรคและแมลงทนแล้ง มีคุณค่าทางอาหารสูง เป็นแหล่งความหลากหลายทางพันธุกรรม(genetic variety)(กรมวิชาการเกษตร, 2543)

จังหวัดเลยมีเกษตรกรปลูกข้าวใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เช่น บ้านเขาแก้ว ตำบลเขาแก้ว อำเภอเชียงคาน บ้านน้ำสวย ตำบลน้ำสวย อำเภอเมือง บ้านศรีเจริญ ตำบลเลยวังไสย์ อำเภอภูหลวง บ้านผาสามยอด

ตำบลผานกเค้า อำเภอภูกระดึง(วีระนุช และสุวารีย์, 2557)

ตำบลกกสะทอน มีการตั้งกลุ่มข้าวไร่บ้านน้ำ-เย็น ที่คงภูมิปัญญาการปลูก การรักษาพันธุ์ข้าวพื้นเมืองไว้และเป็นแหล่งรวบรวมพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมืองของจังหวัด-เลย ดังนั้นสมควรที่จะได้รวบรวมภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ความหลากหลาย การปลูก การรักษาข้าวพันธุ์พื้นเมือง สมควรศึกษาสายพันธุ์ที่ปลูกตามภูมินิเวศ ระหว่างที่ราบเชิงเขาและภูเขา ว่าแตกต่างกันอย่างไร ควรศึกษาภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองเกี่ยวกับการปลูก การดูแลรักษา การเก็บเกี่ยว การรักษาพันธุ์ข้าวและมีเครือข่ายการขยายพันธุ์ข้าวพื้นเมืองให้คนในชุมชนอย่างไร

การวิจัยครั้งนี้ เพื่อสำรวจรวบรวมความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมือง และจัดหมวดหมู่ข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศของข้าวพันธุ์พื้นเมืองในอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย วิเคราะห์คุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นและเครือข่ายในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ ของอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย และค้นหาแนวทางส่งเสริมการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองสู่ความยั่งยืน และจัดแหล่งเรียนรู้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง สำหรับนักท่องเที่ยวและคนรุ่นใหม่

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) ดำเนินการในพื้นที่อำเภอด่านซ้าย โดยการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ศึกษารวบรวมเอกสารและวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง และบริบทพื้นที่อำเภอด่านซ้าย ประชุมสร้างความเข้าใจกับแกนนำในชุมชนที่เป็นผู้ช่วยนักวิจัยในท้องถิ่น เพื่อทำความเข้าใจโครงการ และเตรียมการเก็บข้อมูล สำรวจ รวบรวม วิเคราะห์ความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ โดยการเก็บข้อมูลภาคสนามโดยการสำรวจและสัมภาษณ์ เพื่อค้นหาพันธุ์ข้าวและพื้นที่ปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง 10 ตำบล โดยแยกชุมชนที่มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามลักษณะภูมินิเวศที่โดดเด่นมีลักษณะแตกต่างกัน ได้แก่ พื้นที่ที่เป็นราบลุ่มแม่น้ำ พื้นที่เป็นที่หุบเขาและเชิงเขา ที่สูงไหล่เขาและภูเขา และรวบรวมสายพันธุ์ข้าวพื้นเมือง จำแนกหมวดหมู่ข้าวพันธุ์พื้นเมือง จัดทำข้อมูลสายพันธุ์และลักษณะข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ รวบรวม วิเคราะห์คุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นและเครือข่ายการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ด้านการปลูก การดูแลบำรุงรักษา การเก็บเกี่ยว การคัดเมล็ดพันธุ์ การเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์และการใช้ประโยชน์เมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นเมืองตามภูมินิเวศ รวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์กลุ่มและการสังเกต มีกลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ ผู้รู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น เกษตรกรผู้ปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง แล้วจัดประชุมเชิงปฏิบัติการระดมความคิดเห็น เพื่อค้นหาแนวทางส่งเสริมการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองสู่ความยั่งยืน

วางแผนจัดทำแหล่งเรียนรู้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองสำหรับนักท่องเที่ยวและเยาวชนคนรุ่นใหม่ กลุ่มเป้าหมายที่เข้าร่วมประชุม ได้แก่ ผู้นำชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น ประชาชนและเกษตรกรผู้ปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง และตัวแทนหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยวิเคราะห์ข้องมูลด้วยการจัดสนทนากลุ่ม จากนั้นประชุมกำหนดสถานที่และองค์ประกอบในแหล่งเรียนรู้และวางแผนจัดกิจกรรมเปิดแหล่งเรียนรู้สำหรับนักท่องเที่ยวและเยาวชนคนรุ่นใหม่ รวมทั้งประชาชนผู้สนใจ โดยมุ่งให้เกิดแหล่งเรียนรู้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองระดับอำเภอและเตรียมการจัดทำใบความรู้ใช้ในแหล่งเรียนรู้ ปฏิบัติการจัดทำแหล่งเรียนรู้และใบความรู้การอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองอำเภอด่านซ้าย จัดกิจกรรมเปิดแหล่งเรียนรู้และจัดให้การเรียนรู้แก่นักท่องเที่ยวและเยาวชนในอำเภอด่านซ้าย ทำการประเมินความพึงพอใจของนักท่องเที่ยวและเยาวชนต่อแหล่งเรียนรู้การอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง โดยใช้แบบสอบถาม พื้นที่วิจัย ได้แก่ พื้นที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ทุกตำบล รวม 10 ตำบล กลุ่มเป้าหมายในการวิจัยมีทั้งหมด 3 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key informant) กลุ่มผู้ร่วมสนทนากลุ่มเพื่อหาแนวทาง การอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง และกลุ่มผู้ร่วมปฏิบัติการจัดแหล่งเรียนรู้ ตำบลละ 1 คน ได้แก่ ผู้นำชุมชน ปราชญ์ด้านการปลูกข้าวพื้นเมือง ตำบลละ 1 คน เกษตรกรผู้ปลูกข้าวพื้นเมือง ตำบลละ 10 คน และเจ้าหน้าที่สำนักงานเกษตรอำเภอด่านซ้ายที่เกี่ยวข้อง 2 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย 1) แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง ใช้เก็บข้อมูลจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เพื่อรวบรวมความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ และคุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่น และเครือข่ายในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง 2) แบบสำรวจความหลากหลายของข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ 3) ประเด็นคำถามในการสนทนากลุ่ม เพื่อรวบรวมข้อมูลแนวทางการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง การวิเคราะห์ข้อมูล ข้อมูลเชิงคุณภาพใช้การวิเคราะห์เนื้อหา ส่วนข้อมูลเชิงปริมาณวิเคราะห์ด้วยค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลการวิจัย

จากการสัมภาษณ์และสำรวจพื้นที่ปลูกข้าวพื้นเมืองในอำเภอด่านซ้าย ผลการวิเคราะห์ความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ ปรากฏผล ดังนี้ แบ่งตามพื้นที่ข้าวนากับข้าวไร่ในอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย พบว่า มีพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เคยปลูกมาในอดีตมีทั้งหมดไม่น้อยกว่า 46 สายพันธุ์ ปัจจุบันพันธุ์ที่มีการปลูกอยู่ในพื้นที่อำเภอด่านซ้ายที่นิยมปลูกมีทั้งหมด 15 สายพันธุ์ แยกเป็นข้าวที่ปลูกในที่ราบหรือที่นา 4 สายพันธุ์ ข้าวที่ปลูกในที่สูงและไหล่เขาหรือข้าวไร่ ปัจจุบันปลูกทั้งหมด 11 สายพันธุ์ (ภาพที่ 1 การใช้ภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง)

1. ข้าวนาพันธุ์พื้นเมืองที่นิยมปลูกอยู่ในปัจจุบันมี 4 สายพันธุ์ ได้แก่ อีเหลือง หางปลาไหล(นา) หอมเสงี่ยม และเล้าแตก

2. ข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองที่นิยมปลูกในปัจจุบันมี 11 สายพันธุ์ ได้แก่ หางปลาไหล(ไร่) หางปลาไหลแดง หางปลาไหลขาว หอมเสงี่ยม พญาลืมแกง เล็บช้างดำ เล็บช้างแดง ข้าวเหนียวดำลืมผัว ข้าวเจ้าก่ำหอมหรือก่ำไร่ ชิวขาวเกลี้ยงหรือชิวขาวอ้าว ข้าวปลาจาด

ภาพที่ 1 การใช้ภูมิปัญญาในการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง

ตำบลที่เคยมีจำนวนพันธุ์ข้าวพื้นเมืองปลูกมากที่สุด คือ ตำบลปากหมัน(17 สายพันธุ์) และรองลงคือ ตำบลกกสะทอน(15 สายพันธุ์) ข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่ปลูกเพื่อบริโภคเหลือจึงขายเพราะพื้นที่นามีน้อย ส่วนพื้นที่ไร่มีมาก แต่นิยมปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ขิง สับปะรด พริกไทย และเริ่มมีการทำสวนยางพาราบางส่วน

การปลูกข้าวนาพันธุ์พื้นเมือง หรือการปลูกข้าวในภูมินิเวศที่เป็นที่ราบริมแม่น้ำและร่องเขา พื้นที่อำเภอด่านซ้ายส่วนใหญ่เป็นภูเขามากกว่าที่ราบ พื้นที่เพาะปลูกที่เป็นที่ราบมีน้อยมาก การปลูกข้าวนาพันธุ์พื้นเมืองในที่ราบที่มีความสูง 400 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง และที่ราบตามร่องเขาที่อยู่ในพื้นที่สูงหรือเป็นนาที่สูง 500-600 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ที่เป็นพื้นที่ราบแคบ ๆ ริมฝั่งแม่น้ำ และที่ราบที่เป็นร่องของหุบเขา ข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่นิยมปลูกจากอดีตจนถึงปัจจุบันเป็นข้าวเหนียวมี 4 สายพันธุ์ คือ พันธุ์อีเหลือง หางปลาไหล(นา) หอมเสงี่ยม และเล้าแตก

การปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองในพื้นที่สูงและไหล่เขา เป็นการปลูกข้าวในพื้นที่ไร่ เกษตรกรร้อยละ 80 ที่อยู่ในเขตภูเขาเลือกปลูกข้าวไร่เป็นหลัก เพราะพื้นที่สูงลาดเอียงไม่สามารถเก็บน้ำได้และขาดแหล่งน้ำ ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก

สายพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมืองที่ปลูก ส่วนใหญ่ใช้สายพันธุ์เดียวกันทั้งที่สูงและไหล่เขา ความสูงของพื้นที่ปลูกข้าวไร่ที่เหมาะสมประมาณ 500 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีบางพื้นที่ที่มีการเลือกสายพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเพื่อปลูกแตกต่างกันตามระดับความสูง เช่น บริเวณบ้านหมากแข้ง และชุมชนอื่นในตำบลกกสะทอน อำเภอด่านซ้าย นิยมใช้พันธุ์ข้าวเหนียวปลูกตามระดับความสูง คือ พื้นที่ที่มีความสูงไม่เกิน 500 เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง นิยมปลูกข้าวพันธุ์เล็บช้างดำ เล็บช้างแดง หางปลาไหล พื้นที่สูง 500-700 เมตร นิยมปลูกพันธุ์ชิวขาว พันธุ์ปลาจาด(เมล็ดยาวที่สุด) พันธุ์พญา-ลืมแกง พื้นที่สูงใกล้ยอดเขาประมาณ 800 เมตรขึ้นไปจากระดับน้ำทะเล ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชุมชนชาวเขา นิยมปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ชิวเกลี้ยง พันธุ์เล็บช้าง พันธุ์ข้าวเหนียวดำลืมผัว

ข้าวเจ้าไร่ที่มีปลูกในพื้นที่อำเภอด่านซ้าย เป็นข้าวชาวเขาเผ่าม้ง ได้แก่ พันธุ์ข้าวเจ้าแม้วดำหรือข้าวก่ำ และข้าวเจ้าแม้ว(ขาว)

การปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองขึ้นอยู่กับสภาพภูมินิเวศ (ภาพที่ 2 แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพและเขตการปกครองของอำเภอด่านซ้าย) ดังนี้ 1) การเลือกพื้นที่ปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองให้ผลผลิตต่อไร่มากที่สุด พื้นที่ที่มีความลาดเอียงน้อย ดินเป็นดินร่วนถึงดินเหนียวปนดินร่วนและมีความชื้นสม่ำเสมอ พื้นที่ไม่มีน้ำแช่ขัง

อุณหภูมิระหว่าง 20 ถึง 35 องศาเซลเซียส 2) สภาพดินที่เหมาะสมกับการปลูกข้าวไร่ คือ ดินเหนียวปนดินร่วนและดินร่วนที่มีอินทรียวัตถุสูง ไม่นิยมปลูกในดินที่มีสภาพเป็นดินทรายหรือร่วนปนทราย เพราะจะทำให้เมล็ดข้าวไม่สวยเป็นสีดำ ถ้าเป็นดินทรายหากมีฝนตกมากจะทำให้สีเปลือกเมล็ดข้าวไม่สวยมีสีซีด ดินจึงมีอิทธิพลต่อการปลูกข้าวมากกว่าระดับความสูงของพื้นที่ 3) อุณหภูมิที่เหมาะสมทำให้ข้าวได้ผลดีนิยมปลูกในพื้นที่ที่มีอุณหภูมิระหว่าง 20 ถึง 35 องศาเซลเซียส ด้านความชื้น พื้นที่ที่มีความชื้นโดยมีฝนตกพรำ ๆ สม่ำเสมอตลอด 3 เดือน จากเดือน พฤษภาคม- กรกฎาคม จะทำให้การปลูกข้าวไร่ได้ผลดีกว่าพื้นที่อื่น เช่น พื้นที่ตำบลกกสะทอน ตำบลโป่ง

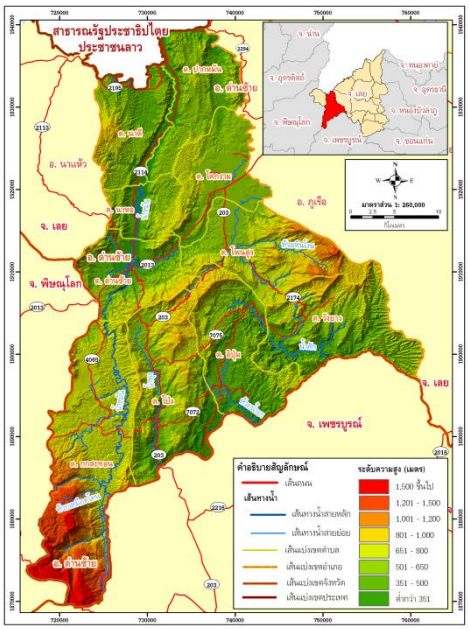

ภาพที่ 2 แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพและเขตการปกครองของอำเภอด่านซ้าย

มีการหมุนเวียนการใช้พื้นที่ปลูกข้าว โดยใน 1 แปลงมีการปลูกข้าว 2-3 ปี แล้วเปลี่ยนปลูกพืชอื่น 2-3 ปี สลับกัน พืชที่ใช้ปลูกสลับ เช่น ข้าวโพด ถั่วชนิดต่างๆ แต่ในบางพื้นที่ปลูกข้าว 1 ปีเว้น 1 ปี สลับกับการปลูกพืชอื่นขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของดิน และผลผลิตข้าวหากปลูกติดต่อกันหลายปีแล้วผลผลิตลดลงหรือข้าวที่บริโภคเริ่มแข็งไม่นุ่มอร่อยเหมือนเดิมก็จะปลูกพืชอื่นสลับเร็วขึ้น

การคัดเลือกพันธุ์ เกษตรผู้ปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีการคัดพันธุ์ข้าวด้วยตนเอง โดยใช้ 2 วิธี วิธีที่ 1 เมื่อข้าวเติบโตและออกรวง ก่อนเก็บเกี่ยวไว้บริโภค เกษตรกรต้องคัดเลือกเก็บรวงที่สมบูรณ์เพื่อเก็บเป็นเมล็ดพันธุ์แยกไว้ก่อน จากนั้นจึงเก็บเกี่ยวที่เหลือเพื่อใช้บริโภค ส่วนวิธีที่ 2 การปลูกแยกแปลงเด็ดขาด คอยดูแลถอนต้นที่เป็นพันธุ์อื่นที่ผสมในแปลงที่มีลักษณะแตกต่างจากส่วนใหญ่ออก และต้นที่รวงไม่สมบูรณ์ถูกกำจัดทิ้งไป เก็บเกี่ยวแยกเป็นเมล็ดพันธุ์ไม่ให้ปะปนกับเมล็ดข้าวที่เก็บไว้บริโภค

ความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศอำเภอด่านซ้าย มีความเหมาะสมต่อการปลูกข้าวไร่ที่ปลูกในพื้นที่สูงและไหล่เขา มากกว่าข้าวที่ปลูกในพื้นที่ราบหรือข้าวนา เพราะภูมินิเวศส่วนใหญ่เป็นที่สูง มีที่ราบหุบเขาและริมแม่น้ำที่ใช้ทำนา เดิมเคยเป็นพื้นที่ป่าไม้ปกคลุมทั้งพื้นที่ ทั้งดินนาและดินไร่จึงค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ ขณะที่ดินเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดต่อการให้ผลผลิตข้าว และภูเขาสูงชุมชนอยู่ห่างไกลการคมนาคม ทำให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองยังกระจายอยู่ทั่วไป พอสมควรขณะที่พื้นที่ใกล้เมืองส่วนใหญ่พันธุ์ข้าวพื้นเมืองได้สูญหายไป ภูมินิเวศที่เป็นที่สูงห่างไกลความเจริญจึงเป็นแหล่งอนุรักษ์ความหลากหลายของข้าวพันธุ์พื้นเมืองเป็นอย่างดี

คุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ ลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกษตรกรอำเภอด่านซ้ายในการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เป็นความรู้ที่ถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษในชุมชนที่ยาวนานกว่า 200 ปี สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น มี

กระจายอยู่ในทุกหมู่บ้านที่อยู่นอกเขตเทศบาลตำบลด่านซ้าย โดยเน้นข้าวไร่มากกว่าข้าวนา เพราะข้าวนาปลูกเป็นนาดำเหมือนข้าวพันธุ์ผสม ส่วนข้าวไร่มีการคัดเลือกพันธุ์ข้าว การเก็บรักษา และการรู้จักใช้ประโยชน์ทั้งเพื่อการบริโภคเป็นข้าว ข้าวเม่า ข้าวนางเล็ด เป็นการใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมมีอยู่ในกลุ่มคนอายุ 60 ปีขึ้นไปเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชาวบ้านที่ยังทำอาชีพปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่มีอายุช่วง 30-50 ปี ยังคงสืบทอดภูมิปัญญาเดิมบางส่วน และมีการนำความรู้ที่ทางราชการถ่ายทอดให้เข้ามาผสมผสานคุณค่าภูมิปัญญาในการปลูกข้าว ยังคงใช้พันธุ์ข้าวดั้งเดิมที่คัดพันธุ์เองตามแบบบรรพบุรุษ ใช้การสักรุ่งทำหลุมหยอดข้าวไร่โดยใช้กระบอกไม้ไผ่พันธุ์ไม้เฮี้ยเป็นอุปกรณ์ในการหยอดข้าวด้วยมือ ข้าว 1 กำ หยอดได้ 7 หลุม มีการลงแขก(เอาแรงกัน) แต่ขณะเดียวกันก็มีการจ้างแรงงานควบคู่ไปด้วย มีการใช้ยาที่ทำจากสารเคมีควบคุมหญ้าใช้คุมหญ้าไว้และมีการใส่ปุ๋ยเคมีหนึ่งครั้ง โดยใส่ปุ๋ยเมื่อข้าวอายุได้ 1 เดือน หรือข้าวเป็นสาว การใส่ปุ๋ยขึ้นอยู่กับแปลงเพาะปลูก หากดินอุดมสมบูรณ์ดีก็ไม่ใส่ปุ๋ย ปุ๋ยที่ใส่ส่วนใหญ่ใช้ปุ๋ยสูตร 16-20-0 15-15-15 และ 46-0-0 มีการดายหญ้าหลังจากข้าวงอกแล้วประมาณ 1 ครั้ง ในแปลงข้าวไร่ก็มีการปลูกพืชอาหารประเภทเลื้อยตามพื้นดินแซมบ้างในบางแปลง เช่น แตง น้ำเต้า ฟักทอง บวบงู เป็นต้น

ภูมิปัญญาในการตรวจสอบความเจริญเติบโดของข้าวพื้นเมือง การพิจารณาว่าข้าวงามและจะให้ผลผลิตดีหรือไม่ดูจากความสูงของต้นข้าว ถ้าสูงถึงอกถือว่าข้าวงามปานกลาง ถ้าสูงท่วมศีรษะถือว่างามมาก ในพื้นที่สูงลาดเอียงมากมีการปลูกข้าวในแปลงปีเว้นปีสลับกับการปลูกข้าวโพด ถั่วดำ ถั่วแดง บางพื้นที่ที่ดินดีอุดมสมบูรณ์พื้นที่ไม่สูงมาก ไม่ลาดเอียงมากก็ปลูกข้าว 2-3 ปี แล้วปลูกพืชอื่นสลับ 2 ปี เมื่อเก็บผลแล้วตอซังข้าวและต้นพืชที่ปลูกแซมก็จัดการในแปลงโดยมีทั้งการเผาและการไถกลบ ขึ้นอยู่กับวิธีการของแต่ละคน ใช้เวลาปลูก 3 เดือนได้ผลใช้เวลา 110-115 วันเก็บเกี่ยว

รอบปีในการเพาะปลูกข้าวไร่ คือ เริ่มปลูกต้นเดือน มิถุนายน เมื่อข้าวออกรวงมีการคัดเลือกพันธุ์รวงที่สมบูรณ์ในแปลงช่วงเดือน สิงหาคม-กันยายน และเก็บเกี่ยวในเดือน พฤศจิกายน-ธันวาคม

ข้าวที่นิยมปลูกมากและได้ผลดี มีข้าวนา 1 พันธุ์ คือพันธุ์อีเหลือง ส่วนข้าวไร่คือข้าวพันธุ์ชิวเกลี้ยง ข้าวพันธุ์ข้าวเหนียวดำลืมผัว ข้าวพันธุ์พญาลืมแกง ขนาดพื้นที่ปลูกส่วนใหญ่ปลูกครอบครัวละ 8-10 ไร่ ผลผลิตต่อไร่มากน้อยต่างกันขึ้นอยู่กับชนิดพันธุ์และสภาพของปัจจัยทางภูมินิเวศ ผลผลิตโดยเฉลี่ยต่อไร่เป็นข้าวเปลือก 300 กิโลกรัม ส่วนข้าวเหนียวดำให้ผลผลิตน้อยกว่าข้าวขาวครึ่งหนึ่ง คือได้ข้าวเปลือกไร่ละ 150 กิโลกรัม

เครือข่ายในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย พบว่า อนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีการดำเนินงานโดยเครือข่ายในพื้นที่อำเภอด่านซ้าย 2 รูปแบบ ดังนี้ แบบที่ 1 เครือข่ายแบบไม่เป็นทางการ เป็นเครือข่ายการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ คนในชุมชนมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น มีความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมโดยมีพระธาตุศรีสองรักและเจ้าพ่อกวน(ตัวแทนเจ้าเมืองตามความเชื่อและความศรัทธาของคนในท้องถิ่น) แบบที่ 2 เครือข่ายการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เป็นทางการโดยการสนับสนุนของสำนักงานเกษตรอำเภอด่านซ้าย สำนักงานเกษตรจังหวัดเลยและกรมส่งเสริมการเกษตร โดยศูนย์ส่งเสริมพันธุ์ข้าวของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์เข้ามาส่งเสริมให้จัดเป็นเครือข่าย เริ่มจากการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองอำเภอด่านซ้าย 3 แห่ง คือ 1) กลุ่มข้าวไร่บ้านน้ำเย็น ตำบลกกสะทอน 2) กลุ่มข้าวไร่บ้านนาหอ ตำบลปากหมัน และ 3) กลุ่มข้าวไร่บ้านห้วยทอด ตำบลโป่ง

แนวทางส่งเสริมการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองสู่ความยั่งยืน ผลจากการระดมความคิดเห็นจากผู้เกี่ยวข้อง สรุปแนวทางการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ควรจะทำไว้ได้ 6 ประเด็น ในเรื่องการตลาด ด้านเมล็ดพันธุ์ การปลูกฝังความรักถิ่น การจัดศูนย์เรียนรู้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง แหล่งเข้าถึงข้อมูลและควรจัดสาระการเรียนรู้เรื่องข้าวพันธุ์พื้นเมืองในโรงเรียน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องด้านการตลาด การท่องเที่ยว ด้านผลิตภัณฑ์ท้องถิ่น ด้านการยกระดับคุณภาพผลิตภัณฑ์และแปรรูป

ด้านการรับรองมาตรฐานผลิตภัณฑ์ เพิ่มการแสดงคุณค่าข้าวพันธุ์พื้นเมืองเพื่อสุขภาพ ควรเข้ามาสนับสนุนและเชื่อมโยงนำผลผลิตจากข้าวพื้นเมืองออกสู่ตลาดให้ได้คุณภาพและมาตรฐาน ให้เกิดผลิตภัณฑ์เอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่สนับสนุนการท่องเที่ยวตลอดปี และขยายพื้นที่ปลูกข้าวให้กว้างขวาง การจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นเมืองควรได้ราคาที่สูงขึ้นและได้ราคาที่มาตรฐาน การซื้อปุ๋ยซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตควรมีราคาลดลง หน่วยงานที่เกี่ยวข้องจึงควรให้การดูแลช่วยเหลือด้านราคาหรือใช้ระบบสหกรณ์เข้ามาดำเนินการ จึงควรปลูกฝังความรักถิ่น และเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาและผลิตภัณฑ์ในท้องถิ่น ให้สามารถทำงานในชุมชนแล้วมีรายได้หรือรายรับทัดเทียมหรือมากกว่าการทำงานนอกชุมชน

ควรมีการจัดศูนย์เรียนรู้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง และสนับสนุนให้เยาวชนได้เรียนรู้วิถีการดำเนินงานของกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง ควรมีแหล่งข้อมูลเผยแพร่พันธุ์ข้าวพื้นเมืองในพื้นที่ที่นักท่องเที่ยวและประชาชนสามารถเข้าถึงได้ง่าย เผยแพร่ประโยชน์คุณค่าข้าวพื้นเมืองที่ประชาชนควรได้ทราบ ควรจัดความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเข้าสู่หลักสูตรในโรงเรียนเพื่อการเรียนรู้ต่อไป นักวิจัยได้จัดตั้งแหล่งเรียนรู้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ตั้งอยู่อาคารพิพิธภัณฑ์พระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย (ดังภาพที่ 3 การจัดทำแหล่งเรียนรู้เพื่อถ่ายทอดการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง) ผลการใช้แหล่งเรียนรู้ของผู้เข้าชมอยู่ในเกณฑ์พึงพอใจมาก โดยเฉพาะได้รับความรู้เรื่องข้าวพันธุ์พื้นเมืองและภูมินิเวศในการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง โดยมีข้อเสนอว่าควรมีตัวอย่างข้าวพันธุ์พื้นเมืองแจกหรือจำหน่ายให้ผู้เข้าชม

ภาพที่ 3 การจัดทำแหล่งเรียนรู้เพื่อถ่ายทอดการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง

สรุปการวิจัย

ความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมืองในพื้นที่อำเภอด่านซ้าย เป็นข้าวไร่ที่ปลูกในพื้นที่สูง และไหล่เขามากกว่าข้าวที่ปลูกในพื้นที่ราบหรือข้าวนา โดยในอดีตมีข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีมากถึง 46 สายพันธุ์ โดย ที่เหลือปลูกอยู่ในปัจจุบันเป็นข้าวไร่ 11 สายพันธุ์ พันธุ์ที่นิยม ได้แก่ พันธุ์หางปลาไหล(ไร่) หางปลาไหลแดง หางปลาไหลขาว หอมเสงี่ยม พญาลืมแกง เล็บช้างดำ เล็บช้างแดง ข้าวเหนียวดำลืมผัว ข้าวเจ้าก่ำหอมหรือ ก่ำไร่ ชิวขาวเกลี้ยง หรือชิวขาวอ้าว ปลาจาด และข้าวนาเพียง 2 สายพันธุ์ พันธุ์ที่นิยมปลูกอยู่ในปัจจุบัน คือ พันธุ์อีเหลือง และหางปลาไหล(นา) เพราะการปลูกข้าวนาได้เปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวพันธุ์ผสมเป็นส่วนใหญ่ ส่วนลักษณะภูมินิเวศที่ปลูกข้าวไร่พันธุ์พื้นเมืองที่ให้ผลผลิตต่อไร่มากที่สุด คือ พื้นที่สูงกว่า 500 เมตรของความสูงจากที่ราบในท้องถิ่น แต่ที่มีความลาดเอียงน้อย ดินที่เหมาะสมมาก คือ ดินเหนียวผสมดินร่วนถึงดินร่วนและมีความชื้นสูงสม่ำเสมอ อุณหภูมิที่เหมาะสมอยู่ระหว่าง 20-35 องศาเซลเซียส ดังนั้นพื้นที่ที่ให้ผลผลิตข้าวไร่สูงสุดคือพื้นที่ตำบลกกสะทอน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

คุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เป็นภูมิปัญญาการปลูกและรักษาพันธุ์ข้าวที่สืบทอดจากบรรพบุรุษ โดยมีปัจจัยสนับสนุนคือมีพื้นที่สูงเป็นส่วนใหญ่เหมาะแก่การปลูกข้าวไร่ และชุมชนอยู่ห่างไกลความเจริญ การปลูกข้าวจึงมุ่งเพื่อการบริโภคและพึ่งตนเองไม่ได้มุ่งเชิงการค้า เครือข่ายในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมินิเวศในอำเภอด่านซ้าย มี 2 รูปแบบ คือ เครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ เกิดจากการอนุรักษ์สืบทอดพันธุ์ข้าวพื้นเมืองโดยระบบเครือญาติตามอย่างบรรพบุรุษ และเครือข่ายที่เป็นทางการที่กรมส่งเสริมการเกษตรและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เข้าไปสนับสนุนเพื่อเพิ่มคุณภาพ การผลิต การแปรรูป

แนวทางส่งเสริมการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรให้ความช่วยเหลือสนับสนุนด้านการตลาด การปรับปรุงคุณภาพผลผลิต บรรจุภัณฑ์ ราคาของข้าวและผลผลิตที่แปรรูปจากข้าวพันธุ์พื้นเมืองสู่อาหารคุณภาพ เชื่อมโยงกับการท่องเที่ยว จัดศูนย์เรียนรู้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองให้คนรุ่นใหม่และนักเที่ยวได้เรียนรู้และเห็นคุณค่า ขยายพื้นที่การปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองให้มากขึ้นและจัดความรู้เรื่อง

พันธุ์ข้าวพื้นเมืองเข้าสู่หลักสูตรในโรงเรียนเพื่อสืบทอดความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองให้คงอยู่ต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้ได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจากสำนักบริหารโครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและพัฒนามหาวิทยาลัยแห่งชาติ สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา ประจำปีงบประมาณ 2557 ผู้วิจัยขอขอบพระคุณอย่างสูง และขอบคุณผู้บริหารระดับอำเภอ เทศบาลและองค์การบริหารส่วนตำบล ผู้นำชุมชน ปราชญ์ท้องถิ่นและเกษตรกรผู้ปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองในเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

เอกสารอ้างอิง

กรมวิชาการเกษตร. 2543. เอกสารวิชาการพันธุ์ข้าวพื้นเมืองไทย. ค้นเมื่อ 25 มกราคม 2558, จาก www.doa.go.th/pvp/images/stories/top03_doc_vichakarn/Rice2.pdf

วีระนุช แย้มยิ้ม และสุวารีย์ ศรีปูณะ. 2557. การอนุรักษ์ความหลากหลายข้าวพันธุ์พื้นเมืองตามภูมิปัญญาท้องถิ่นในภูมินิเวศจังหวัดเลย. ค้นเมื่อ 25 มกราคม 2558, จาก http://www.riceloei.com/detail_news.php?id=2

สำนักงานเกษตรจังหวัดเลย .2557. รายงานประจำปี 2556. เลย: รุ่งแสงการพิมพ์.

สุวารีย์ ศรีปูณะ. 2555. ภูมิศาสตร์และสิ่งแวดล้อมเมืองเลย (เอกสารสำเนา). เลย : มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย.